

Анімаційна стратегія вдосконалення соціально-виховного середовища закладу вищої освіти культурно-мистецького профілю в контексті болонської системи

ANIMATION STRATEGY TO IMPROVE SOCIAL AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE CULTURAL AND ARTISTIC PROFILE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE BOLOGNA SYSTEM

Досліджується специфіка вдосконалення соціально-виховної складової діяльності закладу вищої освіти культурно-мистецького профілю, розглядається можливість упровадження анімаційної стратегії як плану дії щодо активізації соціальної творчості студентської молоді з використанням інтелектуального та мистецького потенціалів підготовки кадрів культури та мистецтв. Акцентовано на аспекті євроінтеграції та формуванні креативної особистості, здатної до майбутнього творення як у професійній, так і соціальній життєдіяльності.

Ключові слова: соціально-виховне середовище, анімація, євроінтеграція, заклад вищої освіти культурно-мистецького профілю.

Исследуется специфика совершенствования социально-воспитательной составляющей деятельности учреждения высшего образования культурно-искусствоведческого профиля, рассматривается возможность внедрения анимационной стратегии как плана действий по активизации социального творчества студенческой молодежи с использованием потенциалов искусства и интеллекта в процессе подготовки кадров культуры и искусств. Акцентировано на аспекте евроинтеграции и формировании креативной личности, способной к будущему созиданию как в профессиональной, так и социальной жизнедеятельности.

Ключевые слова: социально-воспитательная среда, анимация, евроинтеграция, учреждение высшего образования культурно-искусствоведческого профиля.

The specifics of improvement of social-educational component of cultural art-studying profile higher education facility activities are being studied, the possibility of introduction of animation strategy as a plan of activities to activate social creativity of students' youth using the potentials of art and intellect during the process of preparation of cultural-artistic personnel is being reviewed. Accentuation is made over an aspect of eurointegration and formation of creative person, capable of further creativity in professional, as well as social life.

Key words: social educational environment, animation, eurointegration, cultural art-studying profile higher education facilities.

Система вищої освіти сучасної України перебуває в стані реформування та визначення способів трансформації й удосконалення всіх етапів підготовки фахівців високого професійного рівня. Кардинальні зміни розпочалися після з проголошення інтеграції з європейською Болонською системою, приєднання до якої накладає на освітній заклад відповідальні зобов'язання щодо якості підготовки професіоналів різного спрямування. Однак ця відповідальність стосується не тільки організації процесу навчання, але й становлення особистості сучасних студентів як майбутніх професійних та соціальних лідерів, здатних виявляти соціальну творчість, активність, комунікативні здібності. Особливе місце в системі підготовки професіоналів посідають заклади культурно-мистецького профілю, оскільки саме вони є авангардом культуротворчої функції вищої освіти. Специфіка цих закладів полягає в поглибленому вивченні історії та теорії культури, різних видів мистецтва, способів передання соціально значущої інформації та трансляції загальнолюдських цінностей через медіа простір тощо. Управління цими процесами в майбутньому буде здійснювати сучасне студентство, яке відповідатиме не тільки за професійну, але й за національну культуру загалом. Отже, актуальними є пошук нестандартних підходів до стратегічних напрямів удосконалення функціонування закладу освіти як центру наукової, навчальної, соціально-виховної активності та поширення позитивного досвіду соціальної життєдіяльності, зокрема з використанням анімаційного підходу до активізації виховного простору вищого навчального закладу (далі ВНЗ).

Дослідники освіти й виховання розглядають проблематику, що пов'язана із удосконаленням системи підготовки культурно-мистецьких кадрів: В. Шейко, М. Каністратенко, В. Кірсанов, О. Копієвська, І. Кузнєцова, Н. Кушнарєнко, А. Рижанова. Особливості активної інтеграції студентської молоді в соціально-виховне середовище вивчають Ж. Баб'як, Ю. Загородній, Н. Лавриченко, С. Савченко, С. Шашенко. Анімацію як засіб удосконалення соціально-виховного середовища аналізують Л. Волик, Т. Лесіна, Є. Мамбеков, М. Петрова, Л. Тарасов, І. Шульга, М. Ярошенко та ін.

Однак залишається невизначеною сутність анімаційного підходу до активізації соціально-виховного середовища закладу вищої освіти культурно-мистецького профілю з метою оптимізації процесу приєднання до Болонської системи навчання. Відтак, метою статті є окреслення теоретико-методологічних підходів до реаліза-

ції анімаційної стратегії в соціально-виховному середовищі ВНЗ як засобу підвищення рівня соціально-творчої активності студентства, посилення процесу консолідації та виявлення соціальної активності в педагогічному просторі освітньої установи. Для цього необхідно простежити сучасні тенденції модернізації культурно-мистецької освіти, розкрити сутність характеристик сучасної європейської інтеграції студентства, визначити загальні підходи до анімації як засобу активізації середовища освітнього закладу, зокрема з використанням культурно-мистецького потенціалу.

Основним вектором подальшого аналізу є наукова позиція В. Шейка, М. Каністратенка, Н. Кушнарєнко, котрі зважають на те, що «культурологічно-мистецька й інформаційна освіта України — вельми специфічний об'єкт, перспективи якого значною мірою залежать від ступеня креативності керівників освітньої установи, рівня кваліфікації її науково-педагогічного складу, динамічності внутрішньої організації, розуміння об'єктивних процесів інтеграції національної вищої освіти до європейського і світового освітнього простору» [10, с.14]. Якщо поєднати цей вектор з розумінням соціально-виховної місії закладу освіти, то справедливим є твердження про виховання в сучасних умовах «людини культури», що може бути реалізоване в контексті соціально-культурного розвитку сучасної соціально-педагогічної науки (А. Рижанова). На нашу думку, в такому аспекті має здійснюватися пошук новітніх напрямів перетворення соціально-виховного середовища ВНЗ з метою вдосконалення інтеграційних процесів, поліпшення співпраці викладачів і студентів, активізації позитивної взаємодії із соціальними інститутами соціуму.

Сучасною філософською парадигмою культурно-мистецької освіти є повернення їй культуротворчого статусу, посилення культурно-гуманістичної функції та практичної значущості. Здійснення культуртрегерами (фахівцями з бібліотечної, музейної справи, культурологами, представниками різних мистецьких напрямів) свого фахового соціального призначення пов'язане із соціальною відповідальністю за наслідки поширюваних у соціумі цінностей культури. У закладах культурно-мистецького профілю підґрунтям виховного та навчального процесу мають стати принципи пріоритету свободи реалізації можливостей саморозвитку особистості за рівних умов доступу до якісної освіти; єдності загальнолюдських і національних інтересів, формування толерантного світогляду та взаємодії народів і культур; системності, взаємозв'язку теорії з практикою [5].

Особливість культурно-мистецької освіти полягає в тому, що

її сутність і призначення спрямовані на вирішення певних соціокультурних потреб громадян. Тому практичне поєднання здобутих знань із соціальною інновацією — це та особливість, яка відрізняє культурно-мистецьку освіту від інших. Остання, передусім, є не тільки нововведенням як статичний кінцевий результат творчої діяльності, а й процесом перетворення інновацій на соціокультурні норми й моделі поведінки, їхнього інституціонального оформлення й інтерналізації [4].

Такі важливі завдання культуротворення та привнесення в соціальне середовище провідних позитивних загальнокультурних, зокрема соціальних, цінностей узгоджуються з напрямками інтеграції в європейський освітній та культурний простір. Передусім слід визначити завдання, які пов'язані з процесом євроінтеграції безпосередньо до сучасного студентства, котре, як і викладацький склад, є провідним суб'єктом соціально-виховної діяльності у ВНЗ. Звернення до системи ознак, притаманних сучасному європейському ідеалові особистості, дозволяє акцентувати увагу зокрема на таких: «відкритість новим знанням і новій практиці як у стосунках з людьми, так і в навчанні, фаховій діяльності; незалежність від таких традиційних чинників соціалізації, як сім'я, релігія, раціоналізація лояльності щодо сучасних політичних, громадських, профспілкових та інших лідерів; віра у власні сили й можливості, неприйняття позиції фаталізму та пасивності під час виникнення труднощів; прагнення набути якомога вищого освітньо-професійного та соціального статусу; планування власних діяльності й життя; зростання зацікавленості суспільно-політичним життям, дедалі активніша участь у ньому; прагнення отримувати якомога більше інформації, бути в курсі справ як регіонального, так і загальнонаціонального та міжнародного значення» [2, с. 248].

Безсумнівно, такі ознаки мають стати орієнтиром сучасного соціального виховання, зокрема у ВНЗ. Але не тільки раціоналізм та рух уперед за будь-яких умов є основою справжнього людського буття. Болонський процес наближає нас до європейського простору у сфері освіти й зовнішні прояви інтеграції мають посилюватися соціально-ціннісною основою, на підґрунті яких формуються просоціальні якості (солідарність, взаємна підтримка, позитивна взаємодія, толерантність, альтруїзм). Отже, до вказаних ознак можна додати такі: вміння діяти в команді, налагоджувати конструктивне спілкування, підтримувати один одного, виявляти активну життєву позицію і зацікавленість життям інших людей, організовувати творчу співпрацю тощо.

Нині вельми актуальною є наукова позиція, яка полягає в тому, що заклад вищої освіти будь-якого профілю відповідає за розвиток глобальних компетентностей, на яких акцентують увагу європейські дослідники. Так, Ж. Делор аналізує ціннісні напрями, за якими має розвиватися освіта, й зазначає, що основними мають бути такі: вміння жити разом, знання, розуміння культури інших народів, інших традицій та духовних цінностей (на цій основі має формуватися мораль мирного співіснування народів, як між країнами, так і в межах однієї країни); уміння навчатися (проголошено як обов'язкову умову для навчання впродовж життя); уміння діяти (можливість людини діяти в різних ситуаціях, іноді непередбачуваних, працювати в команді); вміння бути (повинно охоплювати вміння і навички для повної реалізації природних задатків кожної людини (уява, фізична сила, естетичний смак, здатність до спілкування)) [1].

Зважаючи на зміст компетентностей зумовлюється те, що в системі навчально-виховного процесу слід упроваджувати інноваційні методи діяльності, які стимулюють розвиток суб'єктності студентської молоді та поширюють виховні впливи поза межами ВНЗ. У контексті необхідності вдосконалення соціально-виховного середовища ВНЗ саме анімація стає одним зі стратегічних напрямів, на підґрунті якого відбувається позитивна суб'єктна діяльність як студентів, так і викладачів з використанням здобутків культури та мистецтва, медіа простору та комунікацій.

З огляду на провідні перспективні настанови вдосконалення культурно-мистецької освіти, зокрема у напрямі активізації соціально виховного середовища, необхідно зауважити, що: по-перше, випускники, котрі здобули вищу освіту й мають стати фахівцями з високим рівнем професійної культури, є носіями корпоративних цінностей, навичок позитивної взаємодії та «соціального обличчя» ВНЗ, яке було створене під час навчання та виховання; по-друге, закладені основи людських та соціальних якостей фахівців безпосередньо реалізовуватимуться ними як агентами культуротворення; по-третє, творчий підхід до будь-якої справи, відповідальність за неї перед собою і суспільством є головними ознаками професійної етики; по-четверте, об'єднання представників традиційного культурно-мистецького напрямку, зокрема мистецтвознавства, культурології, бібліотекознавства й музеєзнавства та новітніх сфер культурно-мистецької дійсності: соціальних комунікацій, менеджменту, медіа-технологій, туризму, — не є випадковим, адже освіта культурно-мистецького профілю розвивається, становить динамічну складову в системі вищої освіти, де не тільки знання, а й способи їх гуманного

застосування набувають дедалі більшої актуальності; по-п'яте, інтеграція означених напрямів підготовки — основна особливість удосконалення підготовки кадрів культури та мистецтв. Зважаючи на наведені особливості, розглянемо сутність анімаційної стратегії.

Поняття «анімація» має латинське походження (*anima* — вітер, повітря, душа) і означає натхнення, вдихання життєвих сил, залучення до дії. На думку А. Гурдон, першою анімаційною дією була Воля Божа, адже «Дух животворящий поширився у всіх істотах і оживив численні тіла на землі». Це з певною умовністю акцентує увагу на тому, що з первісних джерел людського існування були засоби й методи одухотворення людини, стимулювання її до здійснення их дій.

Подальший аналіз базується на тому переконанні, що людська цивілізація реалізовувала себе через культуру, комунікації та мистецтво. Як тільки прадавні представники людства почали усвідомлювати себе в соціальному просторі, вони дедалі більше виявляли творчий мистецький потенціал, що свідчило про можливість через мистецтво вдосконалювати соціальне на відміну від біологічного існування. Олюднення відбувалось засобами мистецтва та доступних комунікацій. Людина ставала людиною зокрема завдяки розвитку культури та мистецтв протягом становлення цивілізації. Душа, почуття, емоції людини розкривалися в культурно-мистецькій діяльності. Малюнки, танцювальні рухи, музичні твори наших пращурів стали першими спробами одухотворення соціального буття. Анімація (душа, одухотворення) супроводжувала людську еволюцію та самовдосконалення, зокрема через різні види мистецтва, в якому оживали в різних художніх формах людські стосунки, особистість пізнавала себе та соціальне оточення.

Дійсно, анімація має потенціал, що вдосконалює соціальне буття, протистоїть руйнуванню, надихає на творчість. Анімаційно-мистецьке існування не втратило актуальності протягом розвитку людської цивілізації. Перші, майже підсвідомі, спроби передати іншим соціальнозначущу інформацію стимулювали розвиток діяльності, спілкування, порозуміння тощо. Тобто соціальний розвиток людини супроводжувався естетично-мистецькими проявами як невід'ємна складова соціально-творчої діяльності. Сучасна анімація також живиться з культурно-мистецького джерела. Відомо, що з філософських позицій мистецтво є важливим видом духовного виробництва. Ідеальний світ мистецтва як мови культури — своєрідний полігон для людських устремлінь, бажань, пристрастей. Художні засоби дозволяють анатомувати будь-яку ситуацію, вчинок, мотив

не завдаючи шкоди людині, пережити будь-яку драматичну ситуацію через розширення свідомості засобами мистецтва й отримати його життєдайний анімаційний, «душерятівний» потенціал, поділитися цим надбанням з іншими. Водночас художній світ, створений людиною, може слугувати попередженням людству про соціальні негаразди. Ідеальний художній світ продукує систему еталонів краси, що стимулюють людину прагнути досконалості в будь-якій сфері життєдіяльності. До того ж, естетичний світ — дійсна історична пам'ять людства, а комунікації як засоби трансляції культури роблять його досяжним. Мистецтво як мова культури, таким чином, є інструментом самопізнання та саморозвитку суспільства.

Анімаційна діяльність, як ефективний засіб активізації соціально-виховного процесу в сучасній системі освіти, поступово набуває значення. Так, М. Петрова, котра досліджувала проблему соціального виховання студентів, зазначає: «Анімаційна діяльність — це сукупність соціально значущих дій особистості, спрямованих на інтенсивну усвідомлену її взаємодію з навколишнім середовищем та опановування соціально-культурних цінностей, у процесі задоволення релаксаційно-відновлювальних, культурно-освітніх та культурно-творчих потреб та інтересів» [7]. На нашу думку, саме анімація як процес одухотворення й олюднення соціальних стосунків є одним із засобів ціннісного опановування соціальної та культурної дійсності. Тобто анімаційна діяльність сприяє інтенсифікації діяльності соціально-виховного середовища, зокрема ВНЗ.

Як доводить Е. Мамбеков, анімація не обмежує себе застосуванням у просторі лише вільного часу, вона спроможна втручатися в інші сфери життя суспільства. У Європі термін «анімація» поширився на інші сфери діяльності: аніматори є у сферах комерції, праці, освіти, охорони здоров'я, юстиції. У зв'язку із цим анімаційну діяльність уже не можна обмежувати сферою дозвілля або позашкільної педагогіки [6]. Саме тому в закладі культурно-мистецького профілю доцільне впровадження анімаційної стратегії вдосконалення соціально-виховного середовища.

Для її реалізації слід використовувати систему таких настанов: ключове значення анімації сконцентровано в самому терміні, який позначає «одухотворення», «вдихання життя», «звернення до духовного»; анімація здійснюється через розкриття пригніченого, відчуженого та прихованого потенціалу в людині, соціальних групах та спільнотах; сприяє підвищенню рівня свідомості людини; робить людину суб'єктом соціальної дії; здійснюється в процесі соціальної взаємодії, зокрема на рівні «буття-з-іншим»; основний процес

в анімації — це не навчання, а діалогічне спілкування; спрямована на формування у людини ціннісних орієнтирів та світоглядних настанов; здійснюється через розвиток емоційної сфери людини; анімаційний освітній простір організується на парадоксальній основі; позиції «учня» та «вчителя» в анімації спрямовані до виходу за власні межі; використовує створення особливих освітньо-виховних ситуацій на основі життєвого досвіду учасників; анімація спрямована на соціальну інтеграцію різних соціальних груп і верств населення; анімація — це суспільно корисна діяльність вільних та мислячих людей [9].

Таким чином, анімаційна стратегія вдосконалення соціально-виховного середовища — це план дій, що реалізовуватиметься у ВНЗ культурно-мистецького профілю, зважаючи на специфіку його функціонування, для якого застосовуватимуться засоби анімації й активні методи навчання та виховання з подальшим поширенням набутих цінностей і навичок у соціальному середовищі, зокрема в процесі професійної діяльності.

Загальна мета анімаційної стратегії — поступова активізація соціально-виховного середовища ВНЗ на внутрішньому та зовнішньому рівнях передбачає реалізацію конкретних завдань: виявлення прихованого потенціалу соціальних суб'єктів на внутрішньому рівні виховного простору; перетворення соціальних лідерів на єдину команду активних, завзятих ентузіастів, які позитивно налаштовані й оптимістично сприймають дійсність; використання ресурсів навчання та виховання закладу саме культурно-мистецького профілю (мистецтво, науково-інтелектуальні можливості, медіа-простір, соціально-культурні комунікації, менеджмент соціально-культурної діяльності); набуття власного соціально-творчого «обличчя», яке впізнаватимуть серед інших; консолідація зусиль та трансляція соціально-культурного досвіду на зовнішній рівень.

Умови реалізації стратегії: здійснення соціально-виховної анімаційної діяльності на рівні групи, факультету, академії, середовища ВНЗ; упровадження новітніх методів та форм активного соціального виховання серед студентства; використання засобів мистецтва, гри, туризму, музейної та бібліотечної справи, комунікативної діяльності, що притаманні професійній підготовці, з метою закріплення та використання для соціальної творчості; активізація зв'язків з місцями працевлаштування майбутніх фахівців, демонстрація досягнень та перспектив професійних навичок.

Основною вимогою реалізації анімаційної стратегії є дотримання головних ознак і принципів анімації: безпосередня участь

соціальних суб'єктів, зокрема студентів та викладацького складу, активна позиція учасників, емоційно-творча спрямованість, повага до кожної особистості в процесі реалізації анімаційної діяльності, емпатія та прийняття, позитивний ентузіазм, спрямованість на вдосконалення соціального простору різних рівнів, конструктивна взаємодія й ін.

Реалізацію анімаційної стратегії вдосконалення соціально-виховного середовища ВНЗ культурно-мистецького профілю мають здійснювати професіонали цієї галузі із залученням до активної діяльності студентів. Визнаючи таку необхідність, у м. Харків плідно функціонує вищий навчальний заклад — Харківська державна академія культури (ХДАК). Особливістю цього навчального закладу культурно-мистецького профілю є те, що в його стінах традиційно здійснюють підготовку фахівців у сфері соціального виховання. Зважаючи на традиції двадцятирічного досвіду підготовки фахівців із соціального виховання, згуртована команда соціальних педагогів завдяки спеціальній підготовці («Анімаційна діяльність») здатна інтегрувати й координувати анімаційну діяльність у соціально-виховному середовищі ВНЗ. З огляду на специфіку профілю підготовки та наявність майбутніх професіоналів із соціального виховання, ХДАК спроможна реалізувати анімаційну стратегію відповідно до сучасних вимог євроінтеграції на базі підготовки музезнавців, бібліотекарів, культурологів, хореографів, акторів, режисерів, знавців сфери туризму, менеджерів соціокультурної діяльності, соціальних комунікацій та медіа-простору. Отже, вже в процесі навчання студенти — майбутні соціальні педагоги — реалізують елементи запропонованої стратегії в позанавчальній соціально-виховній діяльності, набувають навичок організації анімації.

Для практичної реалізації була впроваджена організаційна форма анімаційної діяльності під назвою «Анімаційна вітальня». На початку роботи встановлені такі правила її функціонування: залучення представників усіх напрямів підготовки й викладачів до спільної діяльності; безпосередня участь та активна дія кожного в спільноті (ініціативна команда різних курсів та напрямів підготовки); вироблення ідей через обговорення та конструктивну аргументацію (під час попередніх заходів — дискусій, ток-шоу, мозкових штурмів); ротація зон відповідальності під час різних заходів (по черзі кожен має виконати обов'язки сценариста, режисера, декоратора, актора, організатора, координатора, звукорежисера тощо); обов'язкова активна участь кожного; ретельна підготовка та вдала імпровізація — складові успіху. Завдяки сумісному обговоренню та проблемному

аргументуванню вироблено напрями реалізації подальшої діяльності: «Чужого навчайся — свого не цурайся», «Безмежний всесвіт традицій та інновацій» (ознайомлення з культурою різних народів, зокрема європейського простору), «Джерела народної культури», «Мистецтво врятує життя». За цими напрямками здійснюється постійна робота, зокрема студенти організували та провели різноманітні заходи — вечір-портрет, вечорниці, зустріч весни, козацьке інтелект-шоу, ярмарок на Масляну, свято Великодня, привітання до Дня Перемоги, профорієнтаційні та просвітні свята. Діяльність анімаційної команди продовжувалася в підшефних інтернатах, територіальних центрах, закладах культури. Серед найближчих перспектив діяльності: соціально-педагогічний квест з елементами анімації, який дозволяє зацікавити студентів, сприяти виявленню логічного мислення, здатності швидко приймати рішення, діяти в команді; флеш-моб з метою привернення уваги до проблем окремих груп студентів з обов'язковим пропонуванням їх вирішення власними зусиллями, анімаційна екскурсія з елементами подієвого туризму у ВНЗ. Таким чином, проаналізувавши можливість упровадження анімаційної стратегії вдосконалення соціально-виховного середовища закладу вищої освіти культурно-мистецького профілю, з'ясовано, що означена установа має великий потенціал соціально-творчої діяльності завдяки специфіці підготовки та використанню креативних підходів у виховному просторі. Перспективними напрямками дослідження є розгляд міжнародного співробітництва в галузі анімації, розробка та реалізація конкретних соціально-педагогічних програм упровадження анімаційної діяльності зі студентською молоддю й виявлення її ефективності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Делор Ж. Образование: необходимая утопия / Ж. Делор // Педагогика. — 1998. — № 5. — С. 5-32.
2. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 590 с.
3. Кірсанов В. В. Шляхи вдосконалення підготовки фахівців для сфери дозвілля / В. В. Кірсанов // Вища освіта України. — 2006. — № 1. — С. 37–42.
4. Копієвська О. Р. Концепт традицій та інновацій у тренді сучасної культурно-мистецької освіти / О. Р. Копієвська // Вісн. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. — 2012. — № 2. — С. 173–177.
5. Кузнецова І. Філософія культурно-мистецької освіти як новий образ мислення в системі становлення особистості культуртрегера / І. Кузнецова // Культура і сучасність. — 2010. — № 2. — С. 8–14.
6. Мамбеков Э. Б. Организация досуга во Франции: анимационная модель Автореф. дис...канд. пед. наук / Э. Б. Мамбеков. — СПб, 1992. — 20 с.

7. Петрова М. С. Анимационная деятельность как средство социального воспитания студентов вуза : Автореф. дис. канд. ...пед. наук: 13.00.02 / М. С. Петрова. — Кострома, 2007. — 20 с.
8. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному аспекті: Автореф. дис. докт. ...пед. наук: 13.00.05 / А. О. Рижанова ; Луганськ. Нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Луганськ, 2005. — 44 с.
9. Тарасов Л. В. Социокультурная анимация в XXI веке: концепция развития социально-поддерживающих гражданских инициатив в России: монография. — М.: Русаки, 2012. — 223 с.
10. Шейко В. М. Стратегічні напрями інноваційної діяльності Харківської державної академії культури / В. М. Шейко, М. М. Каністратенко, Н. М. Кушнарченко // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Шейка. — Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 27. — С. 4–16.